

The Reflection of Kashan and Vernacular Lore in the Poetry of Muhammad Bāqir Khurda-yi Kāshānī

Seyed Mohammad Farid Rastgu Far

Assistant Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan. Kashan. Iran. (corresponding author). Email: rastgufarid@kashanu.ac.ir

Seyed Mohammad Rastgu

Emeritus Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan. Kashan. Iran. Email: rastgoo14@yahoo.com

Received: 22/05/2025

Accepted: 09/09/2025

Abstract

Muhammad-Baqir Khordeh Kashani was a talented poet and accomplished calligrapher from Kashan who lived in the tenth and eleventh centuries AH. Like several other Kashani poets, he migrated to India in his youth, where he gained a position at the court of Ibrahim Adil Shah. He never returned to Kashan and eventually passed away in India. Nevertheless, memories of his beloved and homeland always remained with him and occasionally found their way into his poetry. Examining these reflections is the subject of the present study. By using a descriptive and analytical approach, this study seeks to answer this question: how are Kashan and Baqir's identity, as a Kashani, reflected in his poetry? The study concludes that, although these reflections are not numerous, they appear in two areas: first, references to Kashan and some places within or around it; and second, the manifestation of proverbs, vocabulary, expressions, and popular/Kashani idioms. These references and usages can be utilized in historical and cultural studies of Kashan.

Keywords: Kashan, Muhammad-Baqir Khordeh, popular culture, popular expressions, Dasht-Afroz, Atal-Matal

Extended Abstract

Introduction

Language serves as the most critical repository for the preservation, vitality, and intergenerational transmission of culture. Within this framework, poets, as the products of their respective eras, play a pivotal role in documenting customs, traditions, beliefs, and linguistic idioms. The Safavid era, characterized by dynamic literary exchanges between Iran and India as the emergence of the *Sabk-i Hindī* (the Indian Style) demonstrated, represents a major locus for the integration of colloquial speech into standard canonical poetry. Muḥammad Bāqir Khurda-yi Kāshānī (d. 1038 AH / 1628 CE) was an eminent poet and calligrapher of this period who migrated to India during his youth and attained a distinguished position at the court of Ibrāhīm ‘Ādil Shāh. Despite his permanent residency in India, the memory of his birthplace (Kashan) and its vernacular culture remained deeply embedded in his psyche and literary expression. The primary objective of this study is to elucidate how regional, geographical, and colloquial elements of Kashan are reflected in the unedited manuscript of Bāqir Khurda’s *Dīwān* (collected poems).

Methodology

This study adopts a descriptive-analytical approach. Given that multiple manuscripts are open to attribution to the *Dīwān* of "Bāqir," this research first engaged in rigorous textual criticism to differentiate the codices. It demonstrates that certain manuscripts (such as Manuscript No. 6555 in the Razavi Library) belong to Bāqir Astarābādī rather than Bāqir Khurda. The textual evidence extracted for this paper is strictly based on the authentic manuscripts of Bāqir Khurda’s *Dīwān*, specifically the Asafiya and Aligarh codices. Data collection was conducted through a meticulous, word-by-word textual extraction from the *Dīwān*, followed by a historical-comparative analysis utilizing geographical texts and authoritative vernacular lexicons such as Āṭif’s compendium of Kashani idioms and proverbs.

Findings

The textual analysis of Bāqir Khurda’s *Dīwān* revealed that the representation of the poet’s birthplace was categorized into two primary axes: first, toponyms and historical-geographical landmarks of Kashan; second, its environs and the deployment of Kashani vernacular vocabulary, idioms, and metaphors.

Regarding the first axis, Bāqir Khurda, while in diaspora in India, extolled Kashan through a deeply nostalgic and melancholic lens, describing it as “an unprovisioned corner of Paradise.” He also referenced well-known regional environmental hazards such as the infamous scorpions of Kashan. The most significant cultural-geographical finding of this study was the poet’s explicit mention of three specific toponyms: “Fīn”—depicted as a verdant and flourishing promenade during the spring season. The Ābyārān waterfall (*Ābshār-i Ābyārān*)—identified as the probable source of the Fīn spring and the historical site for municipal water distribution. Dasht-i Afrūz—currently serves as a cemetery in Kashan—was proved through Bāqir Khurda’s poetic evidence—cross-referenced with ancient texts such as the 6th-century AH *qaṣīda* of Sayyid Abū al-Riḍā Rāwandī and accounts from the *Tārīkh-i Qum* regarding the “Shiqq of Abrūz”—to be formerly a historically expansive plain, a popular recreational pasture, and a gathering place for the youth. The *Mazār-i Shīkhān*—formerly a cemetery—became subsequently expanded and eventually lent its funerary

association to the entire plain. Samsārkhān, which was mentioned in the elegy for Sanjar, likely refers to a caravanserai within the ancient bazaar of Kashan (*Sarāy-i Samsārān*) that served as a venue for communal mourning rituals.

In regard to second axis, the deployment of Kashani vernacular vocabulary, idioms, and metaphors, Bāqir Khurda, in order to adhere to classical poetic meters (*‘arūḍ*) and standard literary structures, occasionally subjected colloquial words to literary modification (e.g., transforming the dialectal *ba-ra-darmun* into the standard *bahr-i darmān*); however, he preserved numerous dialectal elements intact for instance, technical and colloquial vocabularies. He deliberately utilized dialectal terms such as *bāsh* (look/see), *band shudan* (to become stuck/entangled), *bar u rū* (facial beauty/comeliness), *chashta-khūr* (habituated to a specific privilege or vice), *dargashta* (ruined/perverted), and *wākashīdan*. historical validation of the “Atal Matal” nursery rhyme was a specific distich by Bāqir Khurda that contained the phonetic phrase “*Atattal-tutaltal*.” Alongside, a mystical treatise by his contemporary fellow-townsmen, Fayḍ Kāshānī, this verse stands as the earliest extant textual evidence confirming the currency of the traditional Iranian children's rhyme “*Atal Matal Tutula*” in Kashan during the 16th and 17th centuries CE.

In respect to colloquial metaphors and proverbs, the living idioms from Kashani folklore were integrated: including *Ātash ba gūr-i kasī andākhtan* (“casting fire into someone’s grave”; meaning to bring ruin upon someone's memory or lineage); *Az ‘umr pashīmān kardan* (“making one regret one's life”); *Bādimjān-i bad āfat nadārad* (“bad eggplants are immune to blight”; reflecting resilience or the persistence of the wicked); *Bā ṭanāb-i kasī ba chāh raftan* (“descending into a well with someone else's rope”; denoting blind, detrimental reliance on others); *Puf-i kāsagarī* (“the potter’s puff”; referring to a critical, closely guarded trade secret). *Jā ī namīnīshīnad kih āb ba zīrish biravad* (“never sitting where water can seep underneath him”; denoting extreme caution and calculation); *Khāna-raushanī kardan* (“brightening the house”; referring to the final, terminal burst of energy exhibited by a dying patient before death).

Conclusion

This investigation into the *Dīwān* of Muḥammad Bāqir Khurda-yi Kāshānī demonstrated that his displacement from his homeland and protracted residency within the literary milieus of India did not sever his emotional and linguistic ties to his birthplace. His poetry served as a faithful mirror of Safavid-era geography and the folklore of Kashan. Re-evaluating his *Dīwān* not only clarified his transitional, bridge-like role in the evolution of the Indian Style (*Sabk-i Hindī*) but also yielded invaluable data for researchers concerning the historical geography of the region (e.g., the functional transition of Dasht-i Afrūz from a pasture to a necropolis) and the antiquity of Iranian folkloric texts (dating the “*Atal Matal*” rhyme back to the Safavid period).

دو فصل‌نامه علمی کاشان‌شناسی، پاییز و زمستان ۱۴۰۴
دوره ۱۸، شماره ۲ (پیاپی ۳۵)، صفحات: ۱۲۱-۱۵۴
مقاله علمی ترویجی

بازتاب کاشان و امثال و اصطلاحات عامیانه در سروده‌های محمدباقر خرده کاشانی

سید محمدفرید راستگوفر *

سید محمد راستگو **

چکیده

محمدباقر خرده کاشانی از شاعران توانا و خوش‌نویسان زبردست کاشان در سده‌های دهم و یازدهم است که در جوانی مانند چندین شاعر کاشانی دیگر به هند می‌کوچد و در دربار ابراهیم عادل‌شاه پایگاهی می‌یابد و دیگر به کاشان باز نمی‌گردد و در همان هند از جهان می‌رود. با این همه یادِ یار و دیار همواره با او می‌ماند و گاه‌گاه در سروده‌های او باز می‌تابد. گزارش این بازتاب‌ها موضوعی است که این پژوهش بدان پرداخته و به شیوه توصیفی و تحلیلی کوشیده بدین پرسش پاسخ دهد که کاشان، نیز کاشانی بودن باقر چه بازتاب‌هایی در سروده‌های او داشته‌اند، و بدین نتیجه رسیده که این بازتاب‌ها هرچند بسیار نیستند، در دو زمینه نمود یافته‌اند: یکی یادکرد کاشان و برخی مکان‌های درون یا دور و بر آن؛ و دیگر نمود امثال و واژگان و اصطلاحات و امثال عامیانه/کاشانی. یادکردها و کارکردهایی که می‌توان در پژوهش‌های تاریخی و فرهنگی کاشان از آن‌ها بهره برد.

کلیدواژه‌ها: کاشان، محمدباقر خرده، فرهنگ عامه، اصطلاحات عامیانه، دشت‌افروز، اتل‌متل.

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. (نویسنده مسئول) rastgufarid@kashanu.ac.ir

** دانشیار بازنشسته گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. rastgoo14@yahoo.com

۱. مقدمه

زبان یکی از مهم‌ترین اضلاع فرهنگ هر کشور و ملت است، به‌ویژه که پیوستگی و پایداری فرهنگ را به دوش دارد و آن را از نسل‌های پیشین به نسل‌های پسین می‌سپارد. پایداری زبان و به‌ویژه رشد و بالندگی آن نیز بیش از هر چیز بر دوش شاعران و نویسندگان است و شاعران از آن روی که از یک سو محصول شعری و ادبی خود را با زبان ساخت و پرداخت می‌دهند و از دیگر سو فرزندان زمان خویش‌اند و از آگاه‌ترین مردم زمان خود، به‌ویژه به زبان و وابسته‌های زبان؛ نه تنها واژگان و تعبیرات و اصطلاحات زبانی را پاس می‌دارند و به نسل‌های پسین می‌سپارند، بسی از آداب و رسوم و باورها و دیگر مسائل فرهنگ خود را نیز با آوردن در شعر خود به آیندگان می‌سپارند، چنان‌که اگر آثار این بزرگان نبود، بسی از مواد و مایه‌های فرهنگ از میان رفته بود. بر این بنیاد، در این گفتار که بر پایه سروده‌های باقر خرده از شاعران بزرگ عصر صفوی سامان یافته، شاعری که از روزگار جوانی به هند می‌رود و دیگر باز نمی‌گردد، کوشش شده بازتاب کاشان و فرهنگ کاشان در سروده‌های او بررسی گردد. این بازتاب دو سوی و روی دارد: یکی یادکرد نام کاشان و برخی مکان‌های وابسته به کاشان؛ و دیگر پاره‌ای واژگان، اصطلاحات و مثل‌هایی که در زبان عامه و مردم کاشان به کار می‌رفته است و باقر با کاربرد آن‌ها سابقه آن‌ها را نشان داده است.

۲. ضرورت و اهمیت پژوهش

باقر خرده کاشانی (د. ۱۰۳۸) شاعری توانا و خوش‌نویسی زبردست بوده که تا کنون نه دیوانش تصحیح و نشر شده و نه درباره او پژوهش درخوری انجام گرفته است، و همین‌ها برای ضرورت و اهمیت تصحیح دیوان او و پژوهش درباره او بسنده است؛ چراکه امروزه ضرورت و اهمیت تصحیح آثار بزرگان فرهنگ و ادب، و پژوهش درباره آثار آنان بر کسی پوشیده نیست.

۳. اهداف پژوهش

- معرفی محمدباقر خرده کاشانی و بررسی شعر او؛
- بررسی فرهنگ و گویش کاشان در شعر باقر کاشانی.

۴. هدف و سوال پژوهش

هدف از این پژوهش جز معرفی کوتاهی از باقر خرده و شعر او، نشان دادن این نکته است که کاشان زادگاه باقر در ذهن و زبان او چه جایگاهی داشته و فرهنگ آن مرز و بوم در شعر او چه بازتابی.

۵. روش پژوهش

در این پژوهش به روش توصیفی تحلیلی، نخست با بررسی دیوان باقر آن‌چه به کاشان و فرهنگ و زبانش پیوند داشته، گردآوری گشته و سپس درباره آن‌ها بحث و گفت‌وگو شده است.

۶. پیشینه پژوهش

درباره باقر خرده جز آن‌چه در تذکره‌ها آمده و جز مقاله نذیر احمد (۱۳۸۶) درباره ترکیب‌بند باقر در رثای سنجر کاشانی با عنوان «باقر کاشانی و مرثیه وی» و جز مقاله «تطبیق محتوایی و بصری ساقی‌نامه باقر خرده با ساقی‌نامه‌ها و نگارگری صفوی» از رضاپوریان و کریمی (۱۴۰۰) پژوهش چشم‌گیری انجام نشده است. رساله «دیوان مولانا محمدباقر خرده کاشانی (مقدمه، تصحیح و تعلیقات)» از کریمی (۱۳۹۸) و مقاله‌های «زیبایی‌شناختی واژه‌ها در اشعار مولانا محمدباقر کاشانی» از رضاپوریان و کریمی (۱۴۰۱) و «بررسی موسیقی درونی و تکرار در اشعار مولانا محمدباقر خرده» از همو (۱۴۰۲) گرچه نام باقر خرده را بر خود دارند، بر بنیاد نسخه‌ای از دیوان باقر استرآبادی آستان قدس انجام گرفته‌اند که به‌خطا به نام دیوان باقر خرده فهرست شده است. شواهدی از متن این نسخه آشکار می‌کند که این دیوان از باقر استرآبادی است نه باقر خرده کاشانی. دیوان مذکور نیز به تصحیح حسن عاطفی (۱۴۰۲) منتشر شده است. درباره بازتاب کاشان در شعر باقر نیز هیچ پژوهشی انجام نشده است.

درباره بخش دیگر یعنی نمود کاشان و فرهنگ و زبان عامه، کتاب‌ها و مقاله‌های بسیاری درباره شعر و نثر دیگران نوشته شده است که با توجه به این‌که با موضوع اصلی و شعر باقر خرده ارتباطی ندارد، فهرست‌وار به آن‌ها اشاره می‌کنیم؛ درباره کاشان: قنوت (۱۳۸۸) «سیمای کاشان در معجم‌البلدان یاقوت حموی»، موحدی محب (۱۳۸۴) «کاشان در فهرست منتجب‌الدین» و مشهدی نوش‌آبادی (۱۳۸۴) «جغرافیای تاریخی منطقه کاشان در تاریخ قم»؛ درباره فرهنگ عامه در آثار دیگران نیز مقاله‌های بسیاری وجود دارد که با توجه به محدودیت حجم مقاله از ذکر

آن‌ها خودداری می‌کنیم. گفتنی است کتاب «لغات و ضرب‌المثل‌های کاشانی» از حسن عاطفی (۱۳۸۶) نیز با این قسمت از مقاله حاضر در پیوند است.

۷. بحث و بررسی

۷-۱. نگاهی به احوال و آثار باقر خرده

محمدباقر خرده کاشانی (د. ۱۰۳۸) از شاعران توانا و خوش‌نویسان زبردست کاشان در سده‌های دهم و یازدهم است. چنان‌که گفته‌اند: جز شاعری و خوش‌نویسی در دانش تجوید و قرائت قرآن نیز بسیار ورزیده و توانا بوده است. من و منش و اخلاق و رفتاری زیننده و پسندیده نیز داشته است. در جوانی گویا از پی شیفگی به پسری نقطوی، به نقطویان می‌گروید و به همین گناه به زندان می‌افتد و پس از رهایی، دو سه سالی به خراسان و عراق می‌رود و پس از آن، در نیمه‌های زندگانی به هندوستان می‌کوچد و در دربار ابراهیم عادل‌شاه ارج و ارز می‌یابد و سال‌ها کتاب‌داری او می‌کند و سرانجام در سال ۱۰۳۸ گویا در بازگشت از سفر حج، در برهان‌پور هند از جهان می‌رود و همان‌جا به خاک سپرده می‌شود.

نام و لقب و نسبت او به گواهی تذکره‌نگاران هم‌روزگار او مانند عبدالباقی نهاوندی، قاضی‌احمد قمی، تقی‌اوحدی، عبدالنبی فخرالزمانی، محمدباقر خرده کاشانی است و نام شعری و تخلص او چنان‌که در پایان غزل‌های او و گاه در رباعی‌ها و قطعه‌ها و قصیده‌هایش آمده و در تذکره‌ها نیز گواهی شده، باقر است. شهرت و به زبان امروز نام خانوادگی او نیز خرده است که برگرفته از شغل خانوادگی اوست که خرده‌فروشی بوده است و از همین روی در برخی تذکره‌ها از او با نام باقر خرده‌فروش یاد شده است.

درباره زمان ولادت او چیزی نوشته‌اند؛ گرچه چون در سال‌های ۱۰۰۱ و ۱۰۰۲ به گناه نقطوی‌گری زندانی می‌شود، ناگزیر در آن سال‌ها جوانی کم‌وبیش بیست‌ساله بوده و ولادتش در اواخر دهه هفتاد یا اوایل دهه هشتاد سده دهم. وفات او نیز به گواهی تذکره‌ها ۱۰۳۸ قمری بوده است و کم‌وبیش شصت سال زیسته است.

باقر مانند بیش‌تر مردم کاشان آن روزگار، مسلمان شیعی بوده است که در هنگام و هنگامه‌های جوانی به نقطویان می‌گراید و به همین گناه زندانی می‌شود. البته او خود برای رهایی از زندان، انگیزه گرایش به نقطویان را، شیفگی به پسری نقطوی گفته است.

درباره زن و فرزند باقر چیزی نمی‌دانیم و نگفته‌اند. در سروده‌های خود او که تا کنون به دست ما رسیده، نیز چیزی در این زمینه نیامده است.

از سروده‌های باقر بر می‌آید که شاعری آگاه و باسواد بوده و اهل دانش و فضل، با دایره واژگانی گسترده و آگاهی‌های گوناگون قرآنی، حدیثی، تاریخی، ادبی، فولکلوریک و ... اما درباره تحصیلات او که چه‌گونه و چه‌اندازه بوده، آگاهی درستی نداریم.

گواه این که باقر شاعری توانا و نکته‌سنج بوده، نخست دیوان پرپیمان اوست که نسخه‌هایی از آن بر جای مانده و ورزیدگی و استادی او را در همه گونه‌ها و شیوه‌های شاعری آینگی می‌کند؛ و دیگر گواهی کارشناسان شعر و شاعری در تذکره‌ها و تاریخ‌ها. این که در فرهنگ‌هایی چون *بهار عجم*، *آندراج*، *مصطلحات الشعرا* و ... بیت‌های بسیاری از باقر را گواه آورده‌اند، نیز گواه دیگری است هم بر پایگاه بالای ادبی او، و هم بر شهرت و شناختگی‌اش در آن روزگاران. شیوه شاعری باقر نیز همان «طرز تازه‌ای» است که اندکی پیش از روزگار او، رو به رواج و روایی نهاده بود و سپس‌ها سبک هندی نام گرفت: شاخه ایرانی سبک هندی. شیوه‌ای که با چشم‌پوشی از پیشینه کهن برخی ویژگی‌های آن، با باباغانی (د: ۹۲۵)، فرایند رو به رواجی پیش گرفت و با ثنایی مشهدی (د: ۹۹۶)، عرفی شیرازی (۹۶۳ - ۹۹۹)، نظیری نیشابوری (۱۰۲۳)، و ... پیش‌تر رفت و سرانجام با کلیم همدانی کاشانی (د: ۱۰۶۱) و صائب تبریزی اصفهانی (د: ۱۰۸۶ یا ۱۰۸۷) به اوج رسید. و باقر یکی از حلقه‌های برجسته این زنجیره است که با پیش‌برد این شیوه، زمینه را برای پدیدآمدن کلیم و صائب آماده ساخت. از سوی دیگر شیوه شاعرانی چون باقر، پل پیوندی میان سبک عراقی و شاخه ایرانی سبک هندی است، پلی که از حافظ نشیب گرفت و سرانجام با صائب اوجی دگرگونه یافت. در غزل‌های باقر، هم جلوه‌هایی دیده می‌شود از آنچه پیش‌ترها در غزل حافظ برجستگی داشت و هم جلوه‌هایی از آنچه سپس‌تر در غزل صائب برجستگی یافت.

باقر خوش‌نویسی ورزیده و استاد نیز بوده است، چنان‌که چه‌بسا او را به همین نام باقر خوش‌نویس می‌نامیده و می‌شناخته‌اند. این هنر او را نیز کتاب‌های تاریخ و تذکره آشکارا گواهی کرده‌اند: چه تذکره‌های شاعران و چه تذکره‌های خوش‌نویسان. یکی از کهن‌ترین کسانی که از باقر یاد کرده، قاضی احمد قمی است در کتاب *نغز و نیکویش گلستان هنر* که تذکره خوش‌نویسان و نگارگران و هنرهای وابسته بدان است. قاضی قمی که خود کارشناس خط و نقاشی است و کتابش را در جوانی باقر نوشته، خوش‌نویسی باقر را چنین گواهی کرده: «جلی و خفی را هر دو

خوب می‌نویسد و خطش خیلی مزه و نزاکت دارد.» (قاضی‌احمد قمی، بی‌تا: ۱۱۲)؛ این نیز گواهی دوست نزدیک او عبدالباقی نهاوندی: «و در خط نسخ تعلیق، خط نسخ بر خطوط استادان سابق کشیده و از فارسان مضممار آن فن در گذشته.» (نهاوندی، ۱۹۲۴: ۳: ۷۹۲)؛ این نیز گواهی تقی اوحدی که در ماجرای باقر حاضر بوده: «به‌غایت خوش‌نویس بامزه‌کلام نیکوعبارت خوش‌محاورت است.» (اوحدی، ۱۳۸۹: ۲: ۸۰۷)؛ این نیز گواهی خان آرزو که دیوان باقر را به خط خود او در دست داشته: «فقیر آرزو دیوان او را که گویا به خط خودش بود، دیدم، بسیار خوش‌نویس دریافت شد؛ لهذا به باقر خوش‌نویس اشتها دارد.» (آرزو، ۱۳۸۳: ۱: ۲۲۰)

جز شعر و خوش‌نویسی، گویا باقر در دانش تجوید و هنر قرائت قرآن نیز ورزیده و توانا بوده است. از این هنر او تنها در تذکره میخانه چنین یاد شده: «علم قرائت قرآن را به غایت خوب می‌داند.» (فخرالزمانی، ۱۳۴۰: ۶۱۴) و دیگران در این باره چیزی نگفته‌اند.

درباره نثر و نویسندگی باقر چیزی نگفته‌اند، و تا کنون نیز نمونه‌ای یافت نشده است، خود او اما در مفاخره‌ها و خودستایه‌هایش از این هنر نیز یاد کرده و پایگاه خود را در نثر همانند نظم، بلند و برین شمرده است.

در باغ علم و فضل زبان‌دانِ سوسنم در شهر نظم و نثر نظربازِ عبهرم
در برِ نثر هم‌چو پلنگِ دلاورم در بحر نظم هم‌چو نهنگِ شناورم

۱-۷. دست‌نوشت‌های دیوان باقر

تا کنون از دیوان باقر دست‌نوشت‌های زیر شناسایی شده است. احمد منزوی در فهرست نسخه‌های خطی (منزوی، ۱۳۴۸: ۲۲۴۶/۳) سه دست‌نوشت از دیوان او را این‌گونه نشانی داده است:

۱. رضوی، ۳۶۶ ادبیات ۶۵۵۵، نستعلیق خوش، سده ۱۱، دارای غزل، رباعی و قصیده است؛
۲. آصفیه، ۹۷۱ دیوان، نوشته پیرامن ۱۲۰۰، انجام افتاده، در فهرست تاریخ مرگ سراینده پیرامن ۹۸۰ یاد شده است؛
۳. بنگال، ایشیاتیک ۱۶ دیوان (۱۲۸۳)، نستعلیق، تاریخ یاد نشده.

از این سه، دست‌نوشت رضوی در فنخا (درایتی، ۱۳۹۰: ۴۸/۱۵) این‌گونه شناسانده شده: مشهد؛ رضوی؛ شماره نسخه: ۶۵۵۵ ... باقی‌مانده دو نسخه از دیوان محمدباقر خرده کاشانی شاعر نیمه اول قرن یازدهم، در گذشته به سال ۱۰۳۸ ق است که ترجمه حالش به تفصیل در

تذکره میخانه (ص ۶۱۴-۶۲۷) مسطورست. خط: نستعلیق، بی کا، تا: قرن ۱۱؛ کاغذ: سرکه‌ای، جلد: پارچه‌ای، ۱۷۱ گ، ۱۵ سطر. (۷×۱۴/۳)، اندازه: ۷/۱۳×۸/۲۱ [ف: ۷-۳۷۷] گفتنی است این دست‌نوشت مشهد، باقر دیگری است استرآبادی، نه باقر خرده کاشانی و در پیشینه پژوهش به این موضوع اشاره شد.

دو دست‌نوشت دیگر یعنی آصفیه و بنگال در کتاب‌خانه اوده (sprenger, 1854: 374) و کتاب‌خانه انجمن آسیایی بنگال (ivanow, 1924: 326) نگهداری می‌شوند. به جز نسخه‌های مذکور، دست‌نوشتی در کتاب‌خانه آصفیه حیدرآباد دکن؛ دست‌نوشتی در موزه سالار جنگ حیدرآباد؛ و دست‌نوشتی در کتاب‌خانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره از دیوان باقر وجود دارد. کتاب‌شناس بزرگ آقابزرگ تهرانی نیز نسخه‌ای از دیوان باقر را یاد کرده و دیوانی دیگر از باقرنامی را گمان زده است که از همین باقر خرده باشد. (آقابزرگ تهرانی، ۱۳۳۲: ۱۲۱/۹)

۷-۲. یاد کاشان و حومه و حوالی آن

۷-۲-۱. کاشان

نخستین بازتاب کاشان در سروده‌های باقر یادکرد زادگاه خود و برخی محله‌ها و روستاهای این شهر است. برای نمونه در بیت زیر -که از سروده‌های جوانی اوست و روزگاری که هنوز در کاشان می‌زیسته- چنین از اوضاع و احوال آن‌جا دل‌تنگی و شکوه می‌کند و آرزوی آوارگی:

به تنگ آمد دلم باقر! مکدر تا به کی باشم؟

خدایا! یک دو روز آواره کن از شهر کاشانم

(۹۳)^۱

و یا در بیت زیر از سفر خود به هند که نزدیک یک‌سال در راه بوده، چنین یاد می‌کند:

ز کاشان تو را قرب یک‌ساله راه سلامت گذر دادم از بحر و بر

(ب ۲۹)

و یا در بیت‌های زیر -که از سروده‌های او در غربت و دور از کاشان است- چنین آرزوی بازگشت به یار و دیار خویش می‌کند:

باقر! آن خوش که روم از خود و چون بازآیم خویش را بر در دروازه کاشان بینم

(۹۶)

آیم به سوی خطه کاشان ز ملک هند تا کی مرا نبیند یار و دیار چشم

بازتاب کاشان و امثال و اصطلاحات عامیانه در سروده‌های محمدباقر خرده، سید محمدفرید و محمد راستگوفر

10.22052/KASHAN.2026.256932.1143

(ب ۳)

و یا در بیت زیر - که آن نیز از سروده‌های او در هند است - از ناتوانی و تهی‌دستی خود برای رفتن به کاشان، چنین شکوه می‌کند:

به این دستِ تهی یارب چه سازم به یک لک^۲ سیرِ کاشان می‌توان کرد

(۴۵)

در بیت زیر نیز آشکارا کاشان را می‌ستاید و آن را گوشه بی‌توشه‌ای از بهشت می‌شمارد و با افزودن آن به «تو» (کاشانِ تو) شیفتگی خود را بدان نشان می‌دهد:

جنت که شنیدی صفتش از همه باقر! یک گوشه بی‌توشه ز کاشانِ تو یابند

(۵۶)

در بیت زیر نیز - که بیتی از ترکیب‌بند او در سوگ سنجر کاشانی است - هم‌شهریان خود را چنین خطاب می‌کند:

ای سیدان خطه کاشان فغان کنید با زجه‌ها ز کاه‌فشان کهکشان کنید

(نذیر احمد، ۱۳۸۶: ۱۱)

در رباعی زیر نیز شکوه‌گونه‌ای دارد که چرا کاشان به وجود او تفاخر نمی‌کند:

عالم زهر و وجود من پازهری است هر قطره ز بحر سینه من دهری است
کاشان به وجودم ار تفاخر نکند خاکش بر سر که بی‌حقیقت شهری است

(۱۲۵)

در بیت زیر نیز از عقرب کاشان که از دیرباز زبان‌زد و شناخته بوده، چنین یاد می‌کند:

از پی این مورطیتان کج طبع افعی شیراز باشی و عقرب کاشان

(ب ۳۲)

۷-۲-۲. فین، آبشار آب‌یاران، دشت‌افروز

باقر در بیت‌های زیر - که حال‌وهوایی نوستالژیک و یادبادی دارند و نشان‌گر دل‌تنگی و آروزمندی شاعرند - از فین، دشت‌افروز و آبشار آب‌یاران - گردش‌گاه‌هایی در کاشان و حومه - چنین یاد می‌کند:

سیر فین فصل بهاران یاد باد آبشار آب‌یاران یاد باد
دشت‌افروز از نظر کی می‌رود؟ جلوه‌گاه گل‌عذران یاد باد

(۶۲)

اینک گزارشکی درباره این سه نام‌جای که در این دوبیت یاد شده‌اند:

۷-۲-۲-۱. فین

از این سه نام‌جای، فین شناخته و شهره است. جایی که از برکت چشمه جوشان و کهنش، چشمه سلیمانیه، و در پی؛ آب و هوا، و باغ و بهار، و تری و طراوتش از دیرباز برای کاشانیان گرم‌زده، در بهار و تابستان گردش‌گاهی دل‌پذیر بوده است و باقر جوان شاعر عاشق، به گواهی بیت یادشده، گردش در آن را بارها آزموده بوده. به‌ویژه که به گفته سنجر کاشانی (د. ۱۰۲۱ق)، دوست و هم‌شهری باقر -که باقر در مرگ او ترکیب‌بندی دردآميز نیز سروده است- در آن روزگاران، از دروازه کاشان (دروازه‌فین) تا دُرّه فین (روستایی در جنوب غربی فین) یک‌سره باغ در باغ بوده و سرشار از گل و لاله و سنبل و نسرين.

... به تماشای دشت و گشت چمن بشتابیم مست و بی‌تمکین
کفش هم از درون شهر کنیم که [اصل: گه] ز دروازه تا به دُرّه فین
راغ در راغ [اصل: +و] سبزه و لاله‌ست باغ در باغ سنبل و نسرين
مست و مدهوش قمری و بلبل همه در نغمه و نوا و انین...

(سنجر کاشانی، ۱۳۸۷: ۳۹۸)

همو در بیت زیر نیز از فین چنین یاد کرده:

حَبْذا فصلِ گل و شنبه کاشان سنجر! که ز فین آمده سیر در دروازه کنیم

(همان، ص ۲۶۳)

۷-۲-۲-۲. آبشار آب‌یاران

درست نمی‌دانیم این آبشار کجا بوده و چگونه. دور نیست آبشاری در فین بوده و به گمان بسیار همان سرچشمه فین که در آن روزگاران و پیش از ساخت‌وسازها و دگرگونی‌های سپسین و اکنونی آبشار بوده و از همان‌جا آب‌یاران آب را بخش‌بندی می‌کرده و به دیگرجاها روانه می‌ساخته‌اند. باید در اسناد ملکی جست‌وجو شود شاید نشانی از آن به دست آید.

۷-۲-۲-۳. دشت افروز

دشت‌افروز که امروزه نام گورستانی شناخته و شهره در کاشان است، در گذشته گویا نام دشتی بوده از بلوکی گسترده که گورستانی نیز در خود داشته است، و سپس‌ها کم‌کمک در پی پیش‌آمدها و دگرگونی‌هایی، آن بلوک و آن دشت از میان می‌رود و نام آن بر بخشی از آن که گورستان بوده، بر جای می‌ماند. دشت‌افروز دیروز به گمان بسیار همان است که «سید ابوالرضا راوندی» شاعر، ادیب و دانشمند بسیار بزرگ سده ششم، از آن با نام «دشتِ ابروز» یاد کرده. راوندی در چکامه‌ای بلند و بلیغ و پُردریغ، در گزارش یورش لشکریان «ملک سلجوق بن محمد بن ملک‌شاه» به کاشان و روستاها و آبادی‌های دور و نزدیک دور و برِ آن، در سال ۵۳۲ ق، بیش از چهل آبادی را نام برده که لگدکوب خون‌خواران ملک سلجوق و خوارزم‌شاه شدند. در این قصیده که راوندی یورش این نابکاران را از طرق و باد و نظنز و اردستان تا قمصر و قهرود، تا میمه و جوشقان و ورکان و جاسب و اردهال، تا راوند و فین و نوشاباد و بیدگل پی گرفته، چون به کاشان می‌رسد، می‌گوید (راوندی، ۱۳۳۴: ۸۵):

نَظْمُوا بِخَيْلِهِمْ وَ رَجَلِهِمْ مَعَا مِنْ دَشْتِ اَبْرُوزِ اِلَى لُوسَانَ

یعنی از دشتِ ابروز تا لوسان،^۳ سواره‌نظام و پیاده‌نظام خویش را آراستند و آماده ساختند. از این بیت بر می‌آید که میان دشتِ ابروز و لوسان زمینی/ دشتی/ صحرایی گسترده، نزدیک کاشان جای داشته و سپاهیان ملک سلجوق در آن‌جا، جای گرفته، خود را برای یورش به کاشان آماده کرده بودند. این دشتِ ابروز، به گمان بسیار از دشت‌های وابسته به آبادی بزرگی بوده که پیش از راوندی کسانی چون «ابوشیخ اصفهانی» (۲۷۴-۳۶۹)، «ابونعیم اصفهانی» (۳۳۶-۴۳۰) و «مافروخی اصفهانی» (زنده در ۴۸۵) گاه با نام «دژِ ابروز» از آن یاد کرده‌اند، چنان‌که در این گزارش دربارهٔ یورش عرب‌ها به ایران: «مجاشع بن مسعود به کاشان آمد، کاشان را گشود و دژِ ابروز را محاصره کرد، رزمندگان را کشت و زن و بچه‌ها را به اسیری گرفت» (ابوشیخ اصفهانی، ۱۹۹۲: ۱؛ ۲۶۲؛ ابونعیم اصفهانی، ۱۹۳۴: ۱؛ ۶۳)؛ و گاه با نام دژِ ابروز یا ابروز، چنان‌که در این گزارش: «در دیه ابروز^۴ کاشان کاریزی هست به نام اسفداب (سفیداب)^۵ که آب مردم ابروز و دشت‌های آن و آبادی‌های دور و برِ آن، از آن است» (ابوشیخ، ۱۹۹۲: ۱؛ ۱۵۸؛ ابونعیم، ۱۹۳۴: ۱؛ ۳۱؛ مافروخی، ۲۰۱۰: ۶۵؛ آوی، ۱۳۲۸: ۳۸)؛ «حسن بن محمد قمی» نیز از این ده یاد کرده و دربارهٔ آن چنین آورده: «این دیه را ویروز بن یزدجرد بنا کرده است، آن‌گاه که رو به هیاطله آورده بود و قصد ایشان کرد. و این دیه را به نام خود نام نهاد، پس به مرور ایام گفتند ابروز». (قمی، ۱۳۸۵: ۲۲۳) اگر بتوان به چنین ریشه‌شناسی‌ها دل نهاد، که چندان نمی‌توان، این

گزارش پشتوانکی می‌تواند باشد بر این‌که نام کهن این دیه و دشت، چنان‌که در بیت باقر آمده و امروزه نیز همان‌گونه گفته می‌شود، «افروز» بوده؛ یعنی ویزو به فیروز دگرگون شده و فیروز به افروز و افروز در نوشته‌های عربی به ابروز معرب شده. و این‌که در ترجمه تاریخ قم ابروز آمده، به گمان بسیار از این‌روست که ترجمان همان ابروز را که در اصل عربی تاریخ قم بوده، باز آورده است. باری، بر بنیاد گزارش‌های یادشده، نیز گزارش‌های زیر، «در ده هراسکان^۶ ابروز در نیم‌فرسنگی بخش درام^۷ از بلوک کاشان دژی است با خندقی گرداگرد آن...» (ابونعیم، ۱۹۳۴: ۱: ۳۱؛ مافروخی، ۲۰۱۰: ۶۴)، «در کاشان در ناحیه اردهال در ده فرسنگی ابروز، دهی است به نام قالهر^۸ و در این ده کوهی است که از یک‌سوی آن آب می‌تراود آن‌گونه که عرق از تن آدمی...» (همان‌جا) افروز بلوک بزرگی بوده، دارای دژی که به گمان بسیار دشت‌ها و مزرعه‌های آن از نزدیکی‌های «درم» تا «چشمه سفیداب» و از آن‌جا تا جایی که امروزه «دشت‌افروز» خوانده می‌شود و از آن‌جا تا نزدیکی‌های «بیدگل» گسترده بوده است، و سپس‌ها در گذر زمان، دست‌خوش روزگار و رویدادها شده، برخی روستاها و دشت‌های آن مانند ده «هراسکان» و دشت «فاس»^۹ چنان از میان رفته که نامی نیز از آن‌ها نمانده، و سرانجام به گونه‌ی امروزی در آمده است. گستردگی افروز این پشتوانه را نیز دارد که در تاریخ قم از آن با نام «شق ابروز» یاد شده، (قمی، ۱۳۸۵: ۵۰) و «شق»، مجموعه‌ای از آبادی‌ها بوده است، همان‌که امروزه بلوک یا دهستان گفته می‌شود، و بلوک یا دهستان نامی است برای چندین ده و مزرعه و دشت نزدیک و وابسته به هم. (برای آگاهی بیش‌تر ر.ک: مشهدی‌نوش آبادی، ۱۳۸۵) به هر روی، دشت‌افروز در روزگار باقر مانند فین گردش‌گاهی خرم و خوش بوده و باقر که در هند با حسرت از آن یاد می‌کند، بی‌گمان از آن دشت و گل‌گشت‌هایش خاطره‌های خوشی داشته است. و این‌که آن را در کنار فین یاد کرده، می‌تواند گواهی باشد هم بر این‌که دشت‌افروز نزدیک فین بوده، و هم بر درستی گزارش‌های یادشده که چشمه سفیداب را در ابروز می‌دانستند.

این‌که در مصرع دوم نیز دشت‌افروز را «جلوه‌گاه گل‌عداران» خوانده، بیش‌تر خواهان این است که دشت‌افروز آن روز گردش‌گاهی همگانی باشد تا گورستانی همگانی؛ گرچه گورستان‌ها نیز، چنان‌که زیارت‌گاه‌ها نیز جز کارکرد نخستین‌شان، جلوه‌گاه گل‌عداران و گردش‌گاه چشم‌چرانان نیز هستند. گواه آشکار این‌که دشت‌افروز آن روزها گردش‌گاه بوده، نه گورستان؛ این سخن آنندراج است که آن را «نام سیرگاهی» گفته و همین بیت باقر را گواه آورده. (دهخدا) گواه دیگر این‌که دشت‌افروز آن روزان تنها گورستان نبوده، بل که گورستان در آن بوده، این است

که گورستانی را که در دشت افروز بوده «مزار شیخان» می‌گفته‌اند. (کلانتر ضرابی، ۲۵۳۶: ۲۹۶ و ۴۳۸) سپس‌ها، به‌ویژه پس از دگرگونی‌هایی که در دشت افروز روی داده، این مزار شیخان را که گورستانی در دشت افروز بوده، به مجاز (مجاز حال و محل یا جزء و کل)، دشت افروز گفته‌اند و همین کاربرد مجازی کم‌کمک جافتاده و زبان‌زد گشته و معنی نخستینه دشت افروز که نام بلوکی بزرگ بوده، نیز معنی سپسین آن که نام گردش‌گاهی بوده، فراموش شده است.

۷-۳. سمسارخان

در بیت:

دروازه‌های شهر ببندید و آن زمان آید و نوحه بر در سمسارخان کنید

(نذیر احمد، ۱۳۸۶: ۱۱)

از سوگ‌سرودی که باقر درباره دوست و هم‌شهری‌اش سنجر سروده، از «سمسارخان» یاد می‌کند که از آن، جایی نشانی نیافتیم و به گمان بسیار نام کاروان‌سرای در بازار کهن کاشان بوده: کاروان‌سرای سمساران. یکی از معانی «خان» کاروان‌سرا، تیم و تیمچه است. بازار امروزی کاشان نیز چندین تیم و تیمچه در خود دارد. از این‌که از کاشانیان خواسته دروازه‌ها را ببندند و بر در سمسارخان گرد آیند و نوحه و ناله کنند، می‌توان شیوه‌ای از آیین عزاداری کاشانیان آن روزان را نیز گمان زد که عزاداران دروازه‌ها را می‌بسته‌اند و بر در سمسارخان گرد می‌آمده‌اند و نوحه‌خوانی و عزاداری می‌کرده‌اند، همان‌گونه که امروزه، سال‌هاست در سرای امین‌الدوله چنین می‌کنند.

۸- بهره‌گیری از واژگان، اصطلاحات و مثل‌های کاشانی

هر زبان و گویش از اجزا و موادی چون واژگان، اصطلاحات، کنایه‌ها و امثال تشکیل می‌شود که باعث غنای آن زبان است. این اجزا و مواد، در طول سالیان و سینه‌به‌سینه به نسل‌های بعد منتقل می‌شود. برخی به‌آرامی در زبان رسمی و حتی زبان ادبی هم راه می‌یابد و برخی دیگر در زبان مردم ادامه حیات می‌دهند. (ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۳۸۱)

کاررفت واژگان، ترکیبات، و ساختارهایی از گویش کاشانی، نمونه دیگری از بازتاب فرهنگ کاشان در سروده‌های باقر است. گرچه باقر، از آن‌روی که مانند دیگر سخنوران، به زبان ادب سخن می‌گوید و زبان ادب زبان کوچه را چندان به خود راه نمی‌دهد، چه‌بسا واژگان کوچه‌ای

و گویی را اندکی دست‌کاری می‌کند و به زبان معیار ادبی نزدیک می‌سازد، برای نمونه «برا درمون» کوچه‌ای را به «بهر درمان» ادبی دگرگون می‌سازد و «به ناف بستن» را به «به ناف نهادن» و «تی‌دلی» را به «ته دل» و «یه عالمه» را به «یک عالم» و ... گفتنی است که دیگر شاعران نیز با واژگان کوچه چنین می‌کرده‌اند، چنان‌که حافظ «از پیشم در نمی‌رود» را به گونه ادبی «از پیش رفتن» به کار برده است:

گر من از سرزنش مدعیان اندیشم شیوه رندی و مستی نرود از پیشم

(حافظ، ۱۳۸۹: ۳۷۵)

اینک نمونه‌هایی از این بازتاب را با اندکی گزارش، در دو بخش ۱- واژگان، زبانزدها و اصطلاحات، و ۲- کنایه‌ها و ضرب‌المثل‌ها نشان می‌دهیم:

۸-۱. واژگان، زبانزدها و اصطلاحات

- **اتل توتل:** شعرهای کودکان و بی‌مایه و معنی. همان‌که امروزه «اتل متل توتوله» می‌گویند: لخت نخست ترانه‌ای کودکان و عامیانه که در بازی‌ای به همین نام، خوانده می‌شود. از این ترانه گزارش‌های گوناگونی، از شهرهای گوناگون در دست است. (← شاملو، ۱۳۷۷: ۲: ۳۲۹). این مصرع باقر به گمان بسیار، تنها متن کهنی است که این عبارت در آن آمده است. کهن‌ترین گزارش این ترانه نیز که با گزارش‌های در دست اندکی دوگانگی دارد، در رساله‌ای کوتاه از هم‌شهری باقر، فیض کاشانی، (۱۰۰۷ - ۱۰۹۱) این گونه آمده است:

اتل توتله تتل،

پنجه به شیر مال و شکر،

هفتاد میخ آهنی،

ژلژل پای احمدک،

احمدک جان پدر،

تیشه بردار و تبر،

برو به جنگِ شانه‌سر،

شانه‌سر غوغا کند،

پوست به کونت وا کند،

برو به حوضِ توتیا،

خود را بشوی زودی بیا.

گفتنی است که فیض در رساله یادشده، از این ترانه کودکانه تفسیر و تأویلی اخلاقی و عرفانی به دست داده است. (← «مجموعه شامل هفت رساله»، شماره ۴۲۹۱، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران). سخن این دو کاشانی گواه آشکاری است که این ترانه و بازی دست کم، از سده‌های ده و یازده در کاشان روا و رایج بوده است.

شعر باقر به مثل هست چو آیات کلام شعر یاران دگر چون اتل توتل تل

(ب۱۵)

- باش: کاربردی طنزی به معنی ببین، نگاه کن، تماشا کن، که هنوز در ترکیب‌هایی چون «اونو باش»، «قیافه شو باش» کاربردی شناخته دارد.

یا دلی را می‌برد یا بی‌دلی را می‌کشد طرز رفتارش نگر و آن شکل اوباشانه باش

(۷۳)

- باعث و بانی: کسی که سبب و علت چیزی شود. هنوز در ترکیب‌هایی چون «بر باعث و بانی‌ش لعنت» در کاشان کاربرد دارد.

لطف تو اگر باعث و بانی نشود پیری به نیابت جوانی نشود

آن جا که لب تَنگ شکر بگشاید خضر از پی آبِ زندگانی نشود

(۱۱۷)

- باغیرت: خطابی دوستانه که چه بسا رنگ شکوه و گلایه دارد و گاه نیز طنز و تهکم است و به معنی بی‌غیرت.

باقر! انصافی بده، باغیرت! این بودی سلوک گر تو می‌بودی به جای او، تکلف بر طرف

(۷۹)

- بندشدن: ماندن، قرارگرفتن، ثابت ماندن، گیرکردن.

نتواند که در او بند شود پیکانش بس که دل خون شود از حسرتِ پیکانِ دگر

(۶۹)

- برخوردن در راه به کسی: کسی را در راه دیدن. برخورد ناگهانی و غیرمنتظره در راه با کسی.

دماغِ خویش گیرم چون به راهی برخورد زاهد

که بوی شید می‌آید ز تسبیح و ردای او

(۱۰۳)

- **بر و رو/بر رو:** خوشگلی و زیبایی. هنوز در کاشان درباره کسی که خوشگل و خوش‌چهره است، می‌گویند: فلانی چه بر و رویی دارد.

بر و رویی چو صبح باده‌خواران سر زلفی چو شام روزه‌داران

(۱۰۱)

- **پاسبک:** کاربردی کاشانی به معنی خوش‌قدم که باقر ساخت ادبی «سبک‌پی» را به جای آن نشانه. هنوز در کاشان به کسی که خوش‌قدم و مبارک‌پی است، می‌گویند: فلانی پاش سبکه یا پای سبکی دارد.

بتی کز گرم‌خونی بهتر از صد قوم‌وخویش آمد سبک‌پی‌تر ز مرهم بر سر دل‌های ریش آمد

(۵۶)

- **پینه:** سفت و سخت شدن پوست. برآمدگی‌هایی که در پی سفت و کلفت شدن پوست پدید می‌آیند.

موی از چشمم بروید، پینه^{۱۰} از گوشم دمد جان باقر خاطرت گر از من آزاری کشد

(۶۶)

- **تیر کاری:** تیری کاری و کُشنده که چون به کسی خورد، او را از پا درآورد. هنوز هنگام نفرین می‌گویند: ایشالا تیر کاری بخوری.

از نگاهت تا به کی صد تیر کاری رد کنم می‌توانم کرد ترک دوستی، تریاک نیست

(۱۶)

- **جداگونه:** گویش کوچه‌ای جداگانه.

به تو هر گلی را جداگونه میلی تو را در گلستان هزاران خریدار

(۶۸)

- **چشته‌خور:** بدعادت. کسی که از کس دیگری بهره‌ای می‌برد مثلاً یک بار مهمان او می‌شود و این مهمانی حسابی به او می‌چسبد و مزه می‌دهد، چنان‌که از آن پس همواره چشم در راه تکرار دوباره و چندباره آن است. این چشم‌داشت، توقع، انتظار و بدعادت را چشته‌خواری/چشته‌خوری گویند و چنین کسی را چشته‌خور/چشته‌خوار.

بازتاب کاشان و امثال و اصطلاحات عامیانه در سروده‌های محمدباقر خرده. سید محمدفرید و محمد راستگوفر

10.22052/KASHAN.2026.256932.1143

چشمم به جمالِ تو گدایی است حریص هرچند که هیچش ندهی چشته‌خور است
(۱۲۶)

- چشم‌ترسیدن: ترس آدمی از انجام کاری که پیش‌تر آن را آزموده و از آن به دردسر افتاده.
بس که از خوبان ملامت دیده‌ام چشم من از عاشقی ترسیده است
(۲۰)

- حرف زدن: سخن گفتن، صحبت کردن، توجه کردن، محل گذاشتن.
نادره‌گوی من چرا میل سخن نمی‌کند حرف به من نمی‌زند، گوش به من نمی‌کند
(۶۳)

- خونی: گویش کوچه‌ای خونین و به معنی خون‌آلود.
چندان که نظر کار کند در صف محشر خونی‌کفنان را همه قربان تو یابند
(۵۶)

- خیرگی: گستاخی، بی‌شرمی، پررویی، دریدگی.
منکر نمی‌شود که من او را نکشته‌ام باقر! کسی به خیرگی قاتل تو نیست
(۲۹)

- در گرفتن: آتش گرفتن، شعله‌ور شدن، سوختن. هنوز در کاربردهایی چون «پدردرگرفته» به معنی «پدرسوخته» زنده است.
خوش آن‌که آتش عشق تو در جگر گیرد ز پای تا به سرم هم‌چو شعله درگیرد
(۵۵)

از نگاه گرم‌ت امشب پای تا سر درگرفت باقر افسرده را هر موی شد بر تن چراغ
(۷۸)

- درگشته: درب و داغون، تباه، آسیب‌دیده، مرده‌شوربرده، آشغال.
عشق آخر دل درگشته به یغما ببرد دوستی با که به سر برد که با ما ببرد
(۵۴)

- روبه‌رو کردن: سخنی را که در غیاب کسی گفته شده، در حضور و روبه‌روی او گفتن، تا او راست یا دروغ بودن آن را گواهی کند. گونه کوچه‌ای‌تر آن که هنوز گاه از پیرانی‌های کاشان شنیده می‌شود، «روبه‌رونجه» است.

باقرا! مکن شکایت از آن تندخو، مباد شرمندگی کشیم اگر روبه‌رو کنند

(۶۱)

- ده‌کوره: ده کوچک و دورافتاده.

تا کی چو خروس کوره‌ده بگریزم باز آیم و جنگ بر سر جنگ کنم

(۱۱۵)

- ز سر / از سر: دوباره، از نو.

گر لب به لبم نهد ز سر جان یابم کارم موقوف یک پف کاسه‌گری است

(۱۳۱)

- زهرِ هلاهل: زهر بسیارکشنده.

باشد چنان‌که زهرِ هلاهل خورد کسی باقر به جای باده اگر جان فروخورد

(۴۰)

- زهرِ مار: کوفت. چیزی ناخوش‌آیند و ناگوار که آسایش و آرامش را بگیرد و آسیب و آفت و مرگ و تباهی آورد. بیش‌تر گونه‌ای نفرین است و گاه گونه‌ای فحش.

زهرِ مارم باد باقرا! چند بی او می خورم؟ یارب از خون کن لبالب جامِ مالا مالِ من

(۱۰۰)

- قوم و خویش: فامیل، خویشان، نزدیکان.

بتی کز گرم‌خونی بهتر از صد قوم و خویش آمد

سبک‌پی‌تر ز مرهم بر سر دل‌های ریش آمد

(۵۶)

- کشک: تعبیری طنزی به معنی بیهوده، بی‌پایه، الکی، دروغی.

در وادی خوش‌نویسی ای نادرِ عصر! مانند تو پیدا نشود یعنی کشک

(۱۱۶)

- کم‌لطفی: نامهربانی، بی‌محلی، بی‌توجهی.

مگر کم‌لطفی‌ای دیده است باقر نمی‌دانم چرا محزون نشسته

(۱۰۷)

- گندِ دماغ: تکبر، غرور، خودنمایی، قیافه‌گرفتن.

بازتاب کاشان و امثال و اصطلاحات عامیانه در سروده‌های محمدباقر خرده. سید محمدفرید و محمد راستگوفر

10.22052/KASHAN.2026.256932.1143

تنهایی‌ام رهانید از ننگِ آشنایی تا کی توان شنیدنِ گندِ دماغِ مردم

(۹۱)

- گنده: بزرگ، کلفت.

مدّعی چون رگِ گردن به جدلِ گنده کند نیم‌تصدیق به نافشِ نه و خاموشش کن

(۹۹)

- گول‌خوردن: فریب خوردن.

نخوری گولِ سکندر، نروی هم‌ره خضر چند گردی ز پیِ چشمهٔ حیوان محتاج

(۳۴)

- متّصل: مدام، همیشه، پی در پی، پیوسته.

مدام از خود و از روزگارِ خود خجلم که متّصل به خیالِ محال می‌گذرد

(۴۱)

- مقابل: برابر، به اندازه.

دو جهانِ مقابلِ خونِ شهیدِ عشق نبود مگر آن که زخمِ دیگر پیِ خون‌بها بگیرد

(۶۰)

- واکشیدن: بیرون آوردن، درآوردن، درکشیدن.

عمر گذشت هم‌چنان دست‌خوشِ تغافل

مردم از این هوس کزو یک‌دوسه حرف واکشم

(۹۸)

ای چشم، برو واکش از او نیم‌نگاهی وی اشک، بدو بلکه بگیر پیِ راهی

(۱۰۸)

- یه عالمه / یک عالم: بسیار زیاد.

به کفرش داده‌ام ایمان و الحق جای آن دارد

که بهر او کسی در بحرِ یک عالم گناه افتد

(۴۹)

۲-۸. کنایه‌ها و ضرب‌المثل‌ها

- آتش به گور کسی انداختن: مرده یا گور کسی را آتش‌زدن، که از یک‌سو، نشان اوج بی‌زاری، دشمنی و کینه‌توزی است؛ و از دیگر سو، اوج آسیب‌زدن و انتقام‌گرفتن و ... این کنایه ریشه در رفتار کسانی دارد که گاه از روی دشمنی، کینه‌توزی و انتقام‌گیری گور یا مرده کسی را به آتش می‌کشیده‌اند، چنان‌که چون عباسیان بر امویان دست یافتند، به فرمان سفاح نخستین خلیفه عباسی گورهای امویان را شکافتند و آنچه از پیکره‌هاشان مانده بود، بیرون آوردند و سوزاندند. (فقیهی، ۱۳۵۷: ۸۱۴؛ از تاریخ یعقوبی، ۱: ۳۳۵)

اراده داشت که آتش به گورم اندازد کسی که آمد و بر تربتم چراغ نهاد

(۵۱)

ز گرم‌مهری یاران خنک شوی باقر! به حرفم ار نرسی، آتشم به گور انداز

(۷۰)

- آسمان سوراخ نخواهد شد: اتفاقی نخواهد افتاد. چیزی نخواهد شد. امروزه می‌گویند: آسمان به زمین نخواهد افتاد/آمد.

با من شبکی اگر به روز آری سوراخ در آسمان نخواهد شد

(۶۶)

- اسیران خاک: مردگان. کنایه‌ای که امروزه نیز در زبان کوچه کاشان روا و رایج است. جز خون اسیران دل خاک نباشد هر باده که در ساغر گردون نگردد کس

(۷۲)

- از عمر پشیمان کردن: آسیب سخت به کسی رساندن. هنوز هنگام تهدید می‌گویند: کاری می‌کنم که از عمر خودت پشیمون بشی:

هرکه پرسد از تو، چون زلفت پریشانش کنم یک سخن گویم ز عمر خود پشیمانم کنم

(۸۲)

- الهی به روز ... بنشینند: گونه‌ای نفرین است که هنوز نیز در زبان مردم زنده است و با آن، نفرین‌کننده از خدا می‌خواهد تا شخص الف به حال و روز سیاه و تباه شخص ب دچار شود.

هر آن سینه کاو داغ عشقی ندارد الهی به روز گریبان نشیند

(۵۶)

- بادمجان بد آفت ندارد: مثلی است که هم به همین گونه و هم به گونه «بادمجانِ بَم» هنوز زنده است و گویای این که تبه‌کاران و بدطینتان و بی‌کاران و بی‌عاران و ... کم‌تر دچار آسیب و آفت می‌شوند.

رقیب از جورِ او کلفت ندارد که بادنجانِ بد آفت ندارد

(۶۶)

- **پرا درمون نگذاشتن**: کاربردی کاشانی است که باقر ساخت ادبی «بهرِ درمان» را به جای آن نشانده. و چیزی را برای درمان نگذاشتن؛ یعنی کاملاً و صددرصد آن را مصرف کردن، چنان‌که حتی اندکی از آن که روزی به کار درمان هم بیاید، نماند. بنیادگرفته بر این شیوه که برخی چیزها به‌ویژه خوردنی‌هایی چون عسل را کامل مصرف نمی‌کرده و اندکی از آن را برای روز مبادا (درمان یا نیازی دیگر) نگاه می‌داشته‌اند.

به عالمِ بهرِ درمان یک دلِ پردرد نگذارم توان کردن اگر دریوزه درد از درِ دل‌ها

(ب۱)

- **با طناف/ریسمانِ کسی به چاه رفتن**: از اعتماد به کسی زیان و آسیب دیدن. کنایه‌ای که هنوز زنده است و بیش‌تر در جایی به کار می‌رود که اعتماد به کسی زمینه فریب‌خوردن و در پی، آسیب و زیان دیدن شود.

صد ره به ریسمانِ تو در چاه رفته‌ام دیگر مگو که حرفِ تو باور نمی‌کنم

(۹۷)

- **به کار ما نیایی**: به دردِ ما نمی‌خوری. برای ما سودی نداری. هنوز در ترکیباتی چون «به کارِ ما نیاید» یعنی به دردِ ما نمی‌خورد، زنده است.

نه نظر کنی به زاری، نه به عجز و بی‌قراری غمِ کارِ ما نداری، تو به کارِ ما نیایی

(۱۱۱)

- **به ناف نهادن**: همان به ناف‌بستن است که هنوز به کار می‌رود به معنی چیزی را به خوردِ کسی دادن یا نثارِ او کردن یا تحویلِ او دادن.

مدّعی چون رگِ گردن به جدل گنده کند نیم‌تصدیق به نافش نه و خاموشش کن

(۹۹)

- **پُفِ (فوت) کاسه‌گری:** راز و رمز، و ترفند و شگرد پنهان کاری که استادکاران از دیگران پنهان می‌دارند. با اشاره به این که کاسه‌گران / شیشه‌گران با فوتی ویژه که در خمیر شیشه می‌دمند، آن را شکل می‌دهند.

گر لب به لبم نهد ز سر جان یابم کارم موقوف یک پُفِ کاسه‌گری است
(۱۳۱)

- **پیشِ شما بودن:** سفارش گونه‌ای است برای رازداری و پس‌گو نکردن حرف.
دل‌برده ز من عجب حریفی این پیشِ شما سپرده باشد
(۶۰)

- **ته دل داشتن:** دل‌خور بودن. هنوز چون کسی از دیگری دل‌خور باشد، می‌گویند: «باهاش ته‌دلی/تی‌دلی دارد»
امشب غم او دست در این خونِ بجل داشت

من غافل از او بودم و او خود ته دل داشت
(۳۱)

- **جایی نمی‌نشیند که آب به زیرش برود:** کنایه و مثلی هنوز زنده درباره کسی که بسیار محتاط و حساب‌گر است و بی‌گدار به آب نمی‌زند.
کی می‌نشینم آن‌جا کآید به زیر، آبم جایی روم که آن‌جا بالای باد باشد
(۶۱)

- **خانه روشنی کردن:** کنایه از به پایان رسیدن و تمام شدن. این کنایه بیش‌تر برای به پایان رسیدن عمر بیمار در حال مرگی به کار می‌رود که ناگهان حالش بهبود می‌یابد و سپس می‌میرد؛ مانند شعله پایانی شمع و چراغ که روشنایی بیش‌تری می‌دهد و سپس خاموش می‌شود. هنوز در کاشان درباره چنین بیمارانی می‌گویند: خونه‌روشنی می‌کنه.

آخرِ عمر است از آن افزود قدرت ای رقیب
خانه روشن می‌کند در حالتِ مردن چراغ (۷۸)

- **در را بر هم زدن:** در را از روی خشم، دل‌خوری، قهر و ... محکم بستن.
دی هم‌چو نسیم بر رخم در بگشود امروز چو تندباد بر هم زد و رفت

(۱۲۱)

- دست و دل از کار رفتن: کار را ول کردن، بی‌حوصله شدن، دل و دماغ کار نداشتن.

خزان رسید و دل از شوق در بهار هنوز ز دیدنِ تو رود دست و دل ز کار هنوز

(۷۰)

- دلی خالی کردن: خود را از غم و غصه‌ای، دغدغه‌ای، فکر و خیالی، و ... رها ساختن.

دلی از جورِ او می‌خواستم خالی کنم امشب به گلشن رفتم و هم‌نالۀ مرغِ سحر گشتم

(۸۵)

- دهان در طول گشودن و چشم از عرض واکردن: ظاهراً یعنی هرزه گویی و چشم دریدگی

و بی‌حیایی کردن. شبیه آنچه امروزه می‌گویند: چشم را بستن و دهان را گشودن و هرچه خواستن گفتن.

چه دانی ای رقیب امشب چه‌ها گفتی چه‌ها کردی

دهان در طول بگشودی و چشم از عرض واکردی

(۱۱۱)

- سر به تو بردن: سر به زیر بودن، گوشه‌گیر و مردم‌گریز بودن، با کسی نجوشیدن و احساسات

خود را نشان ندادن. صفت فاعلی آن «سر به تو» بیش‌تر دربارهٔ افرادِ مرموزِ پنهان‌کار به‌کار می‌رود.

گردنم از همه بلندتر است بعد از این سر به تویی خود نبرم

(۹۱)

- سر دادن: کنایه‌ای هنوز زنده به معنی رها کردن و آزاد ساختن (دو بیت نخست)، نیز وارد

ساختن و روانه کردن (بیت سوم).

تا کبوتر نپرد گردِ سرت، مشتاقان بر پرش نامه ببندند، ولی سر ندهند

(۶۵)

آن صید نیستم که بگیرند و سر دهند صیادِ من نخست گرفتارِ من شود

(۴۹)

رسیدی گرم و سر دادی به جانم یک‌جهان حسرت

نمی‌دانم که چون پیدا شدی این کار چون کردی

(۱۱۰)

- سرشکستن برای چیزی: کنایه از اوج شور و شوق برای چیزی. هنوز درباره کسی یا چیزی که خواستاران بسیار دارد، می‌گویند: «همه برایش سر می‌شکنند»
دارم دلی که می‌شکنند از برایش سر مقبولِ عالم است اگر قابلِ تو نیست
(۲۹)
- سر کلافه/کلاوه گم بودن: سرگشته و حیران بودن، آشفته و درهم بودن، سر رشته کار پیدا نبودن.
باقرا! سر کلاوه تو دایما گم است هرگز ز گفته تو سری بر نمی‌کنم
(۹۸)
- سوزن انداختن و به زمین نرسیدن: کنایه از اوج انبوهی و شلوغی. هنوز درباره جای بسیار شلوغ می‌گویند: «جای سوزن انداختن نیست».
سوزن گر افکنی، به زمینش نمی‌رسد بازار عشق در همه شهری غلوتر است
(۱۳)
- کار داشتن به چیزی: نیاز داشتن. هنوز در کاربردهایی از این دست زنده است: «دورش ننداز، بش کار خواهیم داشت».
به گاه بردن دل‌ها به غمزه داری کار که روزِ معرکه شه قدرِ لشکری داند
(۳۳)
- گُل به سر کسی زدن: مهربانی، نوازش، قدردانی، ارج نهادن.
کو چنان یاری که بارِ خاطرِ یاری کشد گه گلم بر سر زند، گاهم ز پا خاری کشد
(۶۵)
- لب ورچیدن: کنایه‌ای هنوز زنده به معنی گرد کردن و جمع نمودن و به هم فشردن لب‌ها هنگام گریه و ...
خوش آن پیری که بر یادِ جوانی لبی برچینم و طفلانه گریم
(۹۱)
- مُفت جستن: آسان و بی دردسر از گرفتاری پیش آمده یا چشم‌داشته رها شدن. به خیرگذشتن کاری که می‌توانست دردسرساز باشد.
مدّعی از جورِ او جایی شکایت کرده بود

مفت جست امشب که در مستی حدیثی سر نشد

(۶۳)

- ناف بریدن به...: کسی را هنگام زاده‌شدن و بریدن ناف، نامزد کسی کردن. نیز کنایه از چیزی که در سرشت و طینت کسی باشد و آن را از هنگام زاده‌شدن و بریده‌شدن ناف با خود آورده باشد.

بریده ناف من مادر به مهر موپیشانی که از چین سر زلفش صبا باج از ختن گیرد

(۴۴)

- یه شکم سیر نخوردن: همواره گرسنه بودن، بهره کافی از چیزی نبردن.

دلم از نعمت وصلت شکمی سیر نخورد آه، کی بود که این لقمه گلوگیر نبود

(۶۲)

۹. نتیجه

از آنچه گفته آمد، بر می آید که باقر خرده هرچند کاشانی است و تا بیست‌سی سالگی در زادگاه خویش زیسته است، پس از کوچ از کاشان نیز یاد یار و دار و دیار را در خاطر و خاطرات خود داشته است، و اگر نه بیش و بسیار، کم‌وبیش آن‌ها را در سروده‌های خود بازتاب داده است. آشکارترین این بازتاب‌ها یکی یادکرد چندباره نام کاشان است: گاه از روی شکوه و دل‌زدگی، و گاه از روی حسرت و دل‌تنگی، و گاه از روی ... و دیگر یادکرد چهار نام‌جای از حومه و حوالی کاشان: فین، دشت‌افروز، آبشار آبیاران، و سمسارخان. چهار نامی که دو تای آن‌ها: فین و دشت‌افروز هنوز بر جای مانده‌اند هرچند دشت‌افروز امروز گورستانی است که در دشت‌افروز آن‌روزان جای داشته و دشت‌افروز آن‌روزان به گمان بسیار دشتی و گردش‌گاهی گسترده بوده از بلوکی بزرگ با نام افروز؛ دو نام‌جای دیگر: آبشار آبیاران و سمسارخان نیز نه نامشان مانده و نه نشانشان.

بازتاب دیگر که پی‌آمد کاشانی بودن باقر است، نمود واژگان و اصطلاحات و امثال عامیانه/کاشانی است، گاه با همان ساخت و بافت کوچه‌ای مانند: اتل توتل، چشته‌خور، خونی، گنده، واکشیدن، واکردن؛ و گاه با اندکی دگرگونی و نزدیک‌سازی گویش کوچه‌ای به گویش کتابی مانند «بهر درمان» به جای «برا درمون»، «لب برچیدن» به جای «لب ورچیدن»، «یک عالم» به جای «یه عالمه»، «مفت جستن» به جای «مف جسَن».

پی‌نوشت‌ها

10.22052/KASHAN.2026.256932.1143

۱. بیت‌ها از دو دست‌نوشت دیوان باقر است، بیش‌تر از دست‌نوشت آصفیه و گاه از دست‌نوشت علیگر با رمز «ب».
- شماره‌ها نیز شماره برگه است نه صفحه.
۲. «لک» در این بیت به نشانه تهنیتی در مصرع نخست، واژه‌ای هندی است و به معنی صد هزار، و به مجاز به معنی بیش و بسیار. باقر در این بیت از این‌که هزینه رفتن به کاشان یک لک یعنی بسیار است و او تهنیتی است و از پس چنین هزینه‌ای بر نمی‌آید، شکوه می‌کند.
۳. لوسان جایی در حومه کاشان بوده که در گذر زمان از میان رفته و درست دانسته نیست که کجا بوده و چه شده، گرچه استاد محدث ارموی در یادداشت‌های دیوان راوندی، از گفته برخی دانشوران آن را نام جایی در حومه کاشان گفته که در آن‌جا سنگ آسیا می‌تراشند و هنوز به همین نام خوانده می‌شود. (راوندی، ۱۳۳۴، ۲۱۰)
۴. در این گزارش، نیز در جاهای دیگری از این کتاب و کتاب‌هایی چون اخبار اصبهان و محاسن اصفهان که سخنان ابوشیخ را رونویس کرده‌اند، «ابروز» به «ابرون» و «آبرون» تصحیف گشته، چنان‌که در دنباله این گزارش در این کتاب «درام» به «دارم»، «مغیض» به «مفیض»، «هراسکان» به «هزا سکان» و ... تصحیف گشته‌اند.
۵. این چشمه به گمان بسیار همان است که امروزه «آب سفیداب» خوانده می‌شود و در نزدیکی‌های فین جای دارد. در فین بزرگ نیز جایی به نام آب سفیداب هست که باید پایانه همان چشمه باشد، جایی که آب چشمه در آن‌جا فرو می‌رفته. همان‌که در ذکر اخبار اصبهان (۳۱/۱) از آن چنین یاد شده: «و مغیضها بفین» و در ترجمه محاسن اصفهان (ص ۳۸) چنین: «و به دیه پین غایض می‌شود.» و «مغیض» جایی است که آب چشمه یا رودخانه در آن فرو می‌رود، در برابر «مفیض» جایی که آب چشمه از آن بیرون می‌آید.
۶. هراسکان دهی در بلوک افروز بوده که در گذر روزگار و رویدادها از میان رفته است. این ده به گواهی وقف‌نامه‌هایی بازمانده از سده‌های هشتم سال ۷۰۳ و سده نهم سال ۸۷۷ که استاد ایرج افشار آن‌ها را در تاریخ کاشان آورده (کلانتر ضرابی، ۲۵۳۶: ۴۷۳ و ۵۲۳)، و در آن‌ها هراسکان در کنار بیدگل و دیگر روستاها و مزارع کویر یاد شده، به گمان بسیار در نزدیکی‌های بیدگل جاداشته، در سده هشتم آباد بوده و در سده نهم بایر، سپس‌ها پامال رویدادها شده و به گمان بسیار زیر شن‌های کویر گم و گور گشته است. راوندی نیز در قصیده یادشده‌اش خط سیر یورش سپاهیان ملک سلجوق به کاشان را از فین به پنج روستای هم‌راستای کویری نزدیک به هم میان کویر و کاشان چنین نشان داده: از فین به نوش‌آباد، به هراسکان، به بیدگل، به محمدآباد، به قاسم‌آباد، به کاشان. (راوندی، ۱۳۳۴: ۸۴) و این نیز گواهی است بر جای داشتن هراسکان در نزدیکی‌های بیدگل. درباره هراسکان «مقاله‌های «سرنوشت قریه هراسکان» از اللهیار صالح در تاریخ کاشان، ص ۴۸۵؛ «معمای قریه هراسکان» مشهدی نوش‌آبادی (۱۳۸۵) و مقاله «شهرهای ویگل و هراسکان در انتقال از عصر ساسانیان به دوران اسلامی» کریمیان و جاوری (۱۳۸۸).
۷. «درام» دور نیست همان «درم» امروزی باشد: جایی در نزدیکی‌های مشکان که در گذشته‌های دور، به گمان بسیار آبادی بزرگی بوده، چراکه ابونعیم در گزارش یادشده، نیز حسن بن محمد قمی در تاریخ قم (ص ۵۰) آن را «شق» خوانده‌اند و شق مجموعه‌ای از آبادی‌ها بوده است، همان‌که امروزه بلوک یا دهستان گفته می‌شود، و بلوک

- یا دهستان نامی است برای چندین ده و مزرعه و دشت نزدیک و وابسته به هم. در گذشته‌های دورتر گسترده‌تر بوده و استان درام نام داشته. (قمی، ۱۳۸۵: ۵۰)
۸. از این سخن بر می‌آید که «افروز» جایی گسترده و شناخته بوده و از ارده‌ال که به کاشان می‌آمده‌اند، نخست به افروز و سپس به فین یا راوند و سپس تر به کاشان می‌رسیده‌اند.
۹. «فاس» به گواهی این گزارش: «در این دیه (هراسکان) صحرایی است به نام فاس با گستره یک فرسنگ در یک فرسنگ...» (ابونعیم، ۱۹۳۴: ۱: ۳۱) صحرایی بوده در هراسکان و افروز که از میان رفته. آیا می‌تواند با «جافاسان»/ «جافاسان» پیوندی داشته باشد: مزرعه‌ای که چندبار نام آن در وقف‌نامه‌ای بازمانده از سال ۸۷۷ آمده، (کلانتر ضرابی، ۱۳۳۶: ۵۲۴) و از حدودی که برای آن نشان داده، بر می‌آید که در همان حدود و حوالی بیدگل و هراسکان جای داشته است.
۱۰. «پینه» در این بیت می‌تواند «پنبه» نیز خوانده شود که با «موی» هماهنگی بیش‌تری دارد.

کتاب‌نامه

- آرزو، سراج‌الدین علی‌خان، (۱۳۸۳)، مجمع‌النهایس، به کوشش زیب‌النسا علی‌خان، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- آقابزرگ تهرانی، (۱۳۳۲)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، تهران: چاپ‌خانه مجلس.
- آوی، حسین بن محمد، (۱۳۲۸)، ترجمه محاسن اصفهان، به اهتمام عباس اقبال، تهران: شرکت سهامی چاپ.
- ابوشیخ اصفهانی، عبدالله بن محمد، (۱۹۹۲)، طبقات‌المحدثین بأصفهان و الواردین علیها، تحقیق: حسین البلوشی، بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ابونعیم اصفهانی، (۱۹۳۴)، ذکر اخبار اصفهان، لیدن: مطبعة بریل.
- اوحدی، تقی‌الدین محمد، (۱۳۸۹)، عرفات‌العاشقین، تصحیح ذبیح‌الله صاحبکار و آمنه فخر احمد، تهران: میراث مکتوب.
- باقر استرآبادی، (۱۴۰۲)، دیوان، تصحیح حسن عاطفی، کاشان: ارمغان ادب.
- باقر خرده، دیوان، دست‌نوشته کتاب‌خانه آصفیه (دواوین، ۹۷۱)، هند، بی‌کا.
- باقر خرده، دیوان، دست‌نوشته کتاب‌خانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگر هند به شماره ف - ۱ - ۳۳، هند، بی‌کا.
- حافظ، (۱۳۸۹)، دیوان، مقدمه، ویراست و پرداختن متن: سید محمد راستگو، تهران: نی.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۰)، فنخا (فهرستگان نسخه‌های خطی ایران)، تهران: سازمان اسناد و کتاب‌خانه ملی ایران.

- ذوالفقاری، حسن، (۱۳۹۴)، زبان و ادبیات عامیانه ایران، تهران: سمت.
- راوندی، سیدابوالرضا، (۱۳۳۴)، دیوان، تصحیح محدث ارموی، تهران: مجلس.
- رضاپوریان، اصغر، کریمی، عابد، (۱۴۰۰)، «تطبیق محتوایی و بصری ساقی‌نامه باقر خرده با ساقی‌نامه‌ها و نگارگری صفوی»، مطالعات هنر اسلامی؛ سال ۱۷، شماره ۴۱، صفحه ۳۷۶-۳۹۳.
- رضاپوریان، اصغر، کریمی، عابد، (۱۴۰۱)، «زیبایی‌شناختی واژه‌ها در اشعار مولانا محمد باقر کاشانی»، زیبایی‌شناسی ادبی؛ دوره ۱۳، شماره ۵۴، صفحه ۲۲۵-۲۴۸.
- رضاپوریان، اصغر، کریمی، عابد، (۱۴۰۲)، «بررسی موسیقی درونی و تکرار در اشعار مولانا محمد باقر خرده»، زیبایی‌شناسی ادبی؛ دوره ۱۴، شماره ۵۶، صفحه ۹۱-۱۱۵.
- سنجر کاشانی، (۱۳۸۷)، دیوان، تصحیح و تحقیق حسن عاطفی و عباس بهنیا، تهران: مجلس شورای اسلامی.
- شاملو، احمد، و آیدا سرکیسیان، (۱۳۷۷)، کتاب کوچ، تهران: مازیار.
- عاطفی، حسن، (۱۳۸۶)، لغات و ضرب‌المثل‌های کاشانی، به کوشش افشین عاطفی، کاشان: مرسل.
- فخرالزمانی، ملا عبدالنبی، (۱۳۴۰)، تذکره میخانه، تصحیح احمد گلچین معانی، تهران: شرکت نسبی حاج محمدحسین اقبال و شرکا.
- فقیهی، علی‌اصغر، (۱۳۵۷)، آل بویه، بی‌جا: صبا.
- قاضی احمد قمی، (بی‌تا)، گلستان هنر، تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران: کتاب‌خانه منوچهری.
- قمی، حسن بن محمد اشعری، (۱۳۸۵)، تاریخ قم، ترجمه تاج‌الدین حسن قمی، تحقیق محمدرضا انصاری، قم: کتاب‌خانه آیه الله مرعشی نجفی.
- قنوت، عبدالرحیم، (۱۳۸۸)، «سیمای کاشان در معجم‌البلدان یاقوت حموی»، مجله کاشان‌شناسی، ۴(۱)، ۱۷۳-۱۸۰.
- کریمی، عابد، (۱۳۹۸)، «دیوان مولانا محمد باقر خرده کاشانی (مقدمه، تصحیح و تعلیقات)»، پایان‌نامه دکتری تخصصی، شهرکرد: دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرکرد.
- کریمیان، حسن، جاوری، محسن، (۱۳۸۸)، «شهرهای ویگل و هراسکان در انتقال از عصر ساسانیان به دوران اسلامی»، مجله مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۱، شماره ۲ (شماره پیاپی ۲)، صفحه ۶۳-۸۳.

کلانتر ضرابی، عبدالرحیم، (۲۵۳۶) تاریخ کاشان، به کوشش ایرج افشار، چ ۳، تهران: امیرکبیر.
مافروخی اصفهانی، مفضل بن سعد، (۲۰۱۰)، محاسن اصفهان، تحقیق عارف احمد عبدالغنی،
دمشق: دار کنان للنشر و التوزيع.

مجموعه شامل هفت رساله، شماره ۴۲۹۱، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
مشهدی نوش آبادی، محمد، (۱۳۸۴)، «جغرافیای تاریخی منطقه کاشان در تاریخ قم»،
مجله کاشان‌شناسی، ۱(۱)، ۸۸-۱۰۱.

مشهدی نوش آبادی، محمد، (۱۳۸۵)، «معمای قریه هراسکان و ملاحظات دربارہ چند نام
جغرافیایی در قصیده نونیه راوندی»، مجله علمی پژوهشی دانشکده ادبیات اصفهان، شماره ۴۴-
۴۵، صفحه ۱۸۳-۱۹۴.

موحدی محب، عبدالله، (۱۳۸۴)، «کاشان در فهرست منتخب‌الدین»، مجله کاشان‌شناسی،
۱(۱)، ۱۱۶-۱۲۷.

منزوی، احمد (۱۳۴۸)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
میرتقی‌الدین کاشانی، (۱۳۸۴)، خلاصه‌الشعار و زیاده‌الافکار، بخش کاشان، به کوشش عبدالعلی
برومند و ...، چاپ نخست، تهران: میراث مکتوب.

نذیر احمد، (۱۳۸۶)، «باقر کاشانی و مرثیه وی»، ترجمه: احسان عباس، آینه میراث، شماره پیاپی
۳۶، ۳۷، بهار و تابستان ۱۳۸۶، ۲۷۲-۲۸۱.

نهاوندی، عبدالباقی، (۱۹۲۴)، مآثر رحیمی، به سعی و اهتمام محمد هدایت حسین، کلکته:
ایشیاتیک سوسایتی بنگاله.

Ivanow, Wladimir (1924), Concise Descriptive Catalogue of The Persian Manuscripts In The Collection of The Asiatic Society of Bengal, Calcutta: Asiatic Sodiety of Bengal.

Sprenger (1854), A Catalogue of The Arabic, Persian and Indu stany Manuscripts In The KINK OF OUDH, Calcutta: Baptist mission press.

References

- Abū Nu‘aym al-Isfahānī. (1934). *Dhikr akhbār Isfahān*. Leiden: E. J. Brill. [In Arabic].
Abū Shaykh al-Isfahānī, ‘A. b. M. (1992). *Ṭabaqāt al-Muḥaddithīn bi-Isfahān wa-al-Wāridīn ‘Alayhā*. (Ḥ. al-Balushi, Ed.). Beirut: Mu’assasat al-Risala. [In Arabic].

- Agha Bozorg Tehrani. (1953). *Al-Dharī‘a ilā taṣānīf al-Shī‘a*. Tehran: Majles Printing House. [In Persian].
- Aḥmad Qumī, Qāḍī. (n.d.). *Gulistān-i hunar*. (A. Suheyli Khwansari, Ed.). Tehran: Manouchehri. [In Persian].
- Aḥmad, N. (2007). Bāqir-i Kāshānī wa Marthiya-yi Way [Baqir Kashani and His Elegy]. (E. Abbas, Trans.). *Āyina-yi Mīrāth*, 36-37 (Spring & Summer), 272–281. [In Persian].
- Ārizū, S. ‘A. (2004). *Majma‘ al-Nafā‘is*. (Z. A. Khan, Ed.). Islamabad: Iran-Pakistan Persian Research Center. [In Persian].
- Astarābādī, Bāqir. (2023). *Dīwān*. (H. Atefi, Ed.). Kashan: Armaghan-i Adab. [In Persian].
- Ātif, H. (2007). *Lughāt wa Ḍarb al-Amthāl-hā-yi Kāshānī* [Kashani Vocabulary and Proverbs]. (A. Atefi, Ed.). Kashan: Mursal. [In Persian].
- Āvī, H. b. M. (1949). *Tarjuma-yi Maḥāsīn-i Isfahān*. (A. Eqbal, Ed.). Tehran: Sherkat-i Sahami-yi Chap. [In Persian].
- Awḥadī Balyānī, T. M. (2010). *‘Arafāt al-‘Āshiqīn wa ‘Arasāt al-‘Ārifīn*. (Z. Sahebkar & A. Fakhr Ahmad, Eds.). Tehran: Written Heritage Research Center (Mīrāth-i Maktūb). [In Persian].
- Bāqir Khurda. (n.d.). *Dīwān* (Manuscript No. 971, Dawāwīn). Hyderabad: Asafiya Library. India. [Manuscript].
- Bāqir Khurda. (n.d.). *Dīwān* (Manuscript No. F-1-33). Aligarh: Maulana Azad Library, Aligarh Muslim University. India. [Manuscript].
- Darayati, M. (2011). *FAKHA (Fihristgān-i Nuskha-hā-yi Khaṭṭī-yi Īrān)* [Union Catalogue of Persian Manuscripts]. Tehran: National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran. [In Persian].
- Fakhr al-Zamānī Qazwīnī, M. ‘A. (1961). *Tadhkira-yi Maykhāna*. (A. Golchin-Ma‘ani, Ed.). Tehran: Iqbal. [In Persian].
- Faqihi, A. A. (1978). *Āl-i Būya* [The Buyid Dynasty]. n.p.: Saba. [In Persian].
- Ḥāfiẓ, S. M. (2010). *Dīwān*. (S. M. Rastgu, Ed. & Annot.). Tehran: Ney. [In Persian].
- Ivanow, W. (1924). *Concise descriptive catalogue of the Persian manuscripts in the collection of the Asiatic society of Bengal*. Calcutta: Asiatic Society of Bengal.
- Kalantar Zarrabī, A. (1977). *Tārīkh-i Kāshān* [The History of Kashan]. (I. Afshar, Ed.) (3rd ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Karimi, A. (2019). *Dīwān-i Mawlānā Muḥammad Bāqir Khurda Kāshānī* (Introduction, Critical Edition, and Commentary) [Doctoral dissertation, Islamic Azad University, Shahrekord Branch]. [In Persian].
- Karimian, H., & Javeri, M. (2009). Shahr-hā-yi Vīgal wa Harāskān dar Intiqāl az ‘Aṣr-i Sāsānīān bih Dawrān-i Islāmī [The Cities of Vigal and Haraskan in the Transition from the Sasanian to the Islamic Era]. *Journal of Archaeological Studies*, 1(2), 63–83. [In Persian]. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2009.12345> (Sample DOI)
- Māfarrūkhī al-Isfahānī, M. b. S. (2010). *Maḥāsīn-i Isfahān*. (A. A. Abd al-Ghani, Ed.). Damascus: Dār Kinān. [In Arabic].
- Majmū‘a-yi Shāmil-i Haft Risāla* (A collection compiling seven treatises). (n.d.). (Codex No. 4291). Tehran: Central Library of the University of Tehran. [Manuscript].
- Mashhadi Nushabadi, M. (2005). Jughrāfiyā-yi Tārīkhī-yi Mantāqa-yi Kāshān dar Tārīkh-i Qum [The Historical Geography of Kashan Region in Tarikh-i Qum]. *Kashan-Shenasi*, 1(1), 88–101. [In Persian].

- Mashhadi Nushabadi, M. (2006). Mu'ammāye Qaryaye Harāskān wa Muḷāḥazātī darbāra-yi Chand Nām-i Jughrāfiyā'ī dar Qaṣīda-yi Nūnīya-yi Rāwandī [The Enigma of Haraskan Village and Considerations on Several Geographical Names in Rawandi's Nuniyya Qasida]. *Journal of the Faculty of Letters and Humanities at Isfahan University*, 44-45, 183–194. [In Persian].
- Mīr Taqī al-Dīn Kāshānī. (2005). *Khulāṣat al-Ash'ār wa Zubdat al-Afkār (Kashan Section)*. (A. Boroumand et al., Eds.) (1st ed.). Tehran: Written Heritage Research Center (Mīrāth-i Maktūb). [In Persian].
- Monzavi, A. (1969). *Fihrist-i Nuskha-hā-yi Khaṭṭī-yi Fārsī* [A Catalogue of Persian Manuscripts]. Tehran: Regional Cultural Institute. [In Persian].
- Movahedi Moheb, A. (2005). Kāshān dar Fihrist-i Muntajab al-Dīn [Kashan in the Catalogue of Muntajab al-Din]. *Kashan-Shenasi*, 1(1), 116–127. [In Persian].
- Nahavandi, A. (1924). *Ma'āthir-i Raḥīmī*. (M. H. Husain, Ed.). Calcutta: Asiatic Society of Bengal. [In Persian].
- Qanavat, A. (2009). Sīmā-yi Kāshān dar Mu'jam al-Buldān-i Yāqūt-i Ḥamawī [The Portrait of Kashan in Yaqut al-Hamawi's Mu'jam al-Buldan]. *Kashan-Shenasi*, 4(1), 173–180. [In Persian].
- Qumi, H. b. M. (2006). *Tārīkh-i Qum*. (T. H. Qumi, Trans.; M. R. Ansari, Ed.). Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Persian].
- Rāwandī, S. A. (1955). *Dīwān*. (M. Urmawī, Ed.). Tehran: Majles Printing House. [In Persian].
- Rezapouryan, A., & Karimi, A. (2021). Taṭbīq-i Muḥtawā'ī wa Baṣarī-yi Sāqī-nāma-yi Bāqir Khurda bā Sāqī-nāma-hā wa Nigārgari-yi Ṣafawī [The Thematic and Visual Comparison of Baqir Khurda's Saqi-nama with Safavid Saqi-namas and Miniature Paintings]. *Studies on Iranian-Islamic Art*, 17 (41), 376–393. [In Persian]. <https://doi.org/10.22051/jsi.2021.34567.1234> (Sample DOI)
- Rezapouryan, A., & Karimi, A. (2022). Zībā'ī-shinākhtī-yi Wāzha-hā dar Ash'ār-i Mawlānā Muḥammad Bāqir Kāshānī [The Aesthetics of Words in the Poetry of Maulana Muhammad Baqir Kashani]. *Literary Aesthetics*, 13 (54), 225–248. [In Persian]. <https://doi.org/10.22108/jla.2022.56789.1234> (Sample DOI)
- Rezapouryan, A., & Karimi, A. (2023). Barrasī-yi Mūsīqī-yi Darūnī wa Takrār dar Ash'ār-i Mawlānā Muḥammad Bāqir Khurda [An Investigation into Inner Music and Repetition in the Poems of Maulana Muhammad Baqir Khurda]. *Literary Aesthetics*, 14(56), 91–115. [In Persian]. <https://doi.org/10.22108/jla.2023.67890.1234> (Sample DOI)
- Sanjar Kāshānī. (2008). *Dīwān*. (H. Atefi & A. Behnia, Eds.). Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian].
- Shamlu, A., & Sarkisian, A. (1998). *Kitāb-i Kūchih* [The Book of the Alley]. Tehran: Maziyyar. [In Persian].
- Sprenger, A. (1854). *A catalogue of the Arabic, Persian and Hindustany manuscripts of the libraries of the king of Oudh*. Calcutta: Baptist Mission Press.
- Zolfaghari, H. (2015). *Zabān wa Adabīyāt-i Āmīyāna-yi Īrān* [Iranian Folk Language and Literature]. Tehran: SAMT. [In Persian].